

УДК 631.11

Є. М. Палига, О. Ю. Бігальська

Українська академія друкарства

ІСТОРИЧНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ГОСПОДАРСТВ НАСЕЛЕННЯ

Здійснено огляд історичного розвитку господарств населення як однієї з форм поліпшення життя на селі. Проаналізовано етапи їх функціонування та показано вплив держави на їх розвиток.

Господарства населення, аграрні господарства, земельні ділянки, особисті підсобні господарства, аграрна реформа

У сучасному житті суспільства важливу роль відіграє особиста господарка — вона дещо пом'якшує негативний вплив на добробут громадян кризи, безробіття, інфляції. Наша держава має певний історичний досвід становлення, розвитку і функціонування цієї форми господарювання на селі, а інколи і в містах. Однак у нас її функціональне значення має дещо інший вплив на економіку та формування аграрних відносин порівняно з іншими країнами світу. Досвід показує, що розвиток господарств населення залежить від ступеня розвитку економіки та соціальних стандартів у державі. Якщо рівень життя перебуває на високому рівні, то в суспільстві не виникає потреби у веденні особистої господарки для самозабезпечення чи підвищення грошових надходжень.

Проблематика функціонування господарств населення широко досліджена, зокрема такими вченими, як П. С. Березівський [1], Є. Майовець [3], І. В. Свиноус [6], М. Г. Шульський [8] тощо. Проте існують різні думки щодо періоду зародження цієї форми господарювання та ролі, яку вони виконували в державі.

Історичний досвід ведення господарської діяльності різних країн показує, що змінювалися суспільно-політичні формації, до влади приходили різні політичні сили, які суттєво, а інколи й докорінно, впливали не тільки на організаційні форми ведення сільськогосподарського виробництва, а загалом на все суспільне виробництво. Проте особисте господарство населення як форма ведення виробництва продукції на землі зберігалось і зберігається. Правда, інколи змінювалися їхні розміри, назви, системи взаємовідносин, однак суть залишалася для сільського трудівника незмінною — забезпечення його засобами існування. Ми поділяємо думку М. Г. Шульського [8], який вважає неправомірним твердження деяких авторів, що особисті господарства населення виникли в 30-ті роки ХХ ст. при переході селянства на соціалістичний шлях розвитку як перехідна форма, і що ця форма господарювання функціонувала в різні історичні епохи та нерозривно пов'язана з існуванням селянства.

Історичні матеріали засвідчують, що аграрні господарства сімейного типу вперше з'явилися в Україні у середині XVI ст., коли вона входила до Великого князівства Литовського. Внаслідок аграрної реформи, при переході від обробної системи до панщинної, селяни отримали наділи, що називалися волоками і призначалися для утворення селянських сімейних господарств [3]. Тоді у 1557 році Сигізмундом II Августом на території Великого князівства Литовського були проведені аграрна та фінансово-податкова реформи і видано «Устав на волоки». За цією установою всі земельні володіння Великого князівства вимірювалися і ділилися на однакові ділянки — волоки (дорівнювали приблизно від 16,8 до 21,8 га залежно від місцевості), що стали єдиною одиницею оподаткування. Найкращі орні землі відводилися під великокнязівські фільварки, решта розподілялася між селянами. «Волочна поміра» проводилася з розрахунку, щоб одній волоці фільваркової землі відповідало сім селянських волок. Кожне тяглове селянське господарство отримувало в користування одну волоку, яка розмежовувалася на три смуги (трипілля система) по 11 моргів (7,12 га). Деякі селяни орендували землю в сусідніх селах, бідніші родини брали волоку на два або три дворища. Крім того, селяни отримували по одному моргу землі під городи, які не обкладалися податком [10].

У період Гетьманщини в Україні набуло поширення хутірське сімейне козацьке господарство. Національна революція XVII ст. забезпечила земельну власність вільному класу козаків, проте збереглося підданське становище переважної частини селянства. У другій половині XVIII ст. при ліквідації гетьманської державності відбувся завершальний етап закріпачення селянства.

Селянська реформа 1861 року скасувала кріпосне право. Але, даючи людям волю, царизм залишив землю у власності поміщиків. Ще півстоліття потому селянам доводилося виконувати ті чи інші повинності, поступово викупуючи польові наділи. Ліквідація особистої залежності кріпаків відкривала широку дорогу капіталістичним відносинам. Швидкими темпами відбувалося розшарування селянства, частина його перетворювалася на наймитів, сільських пролетарів [2].

Великий поштовх розвитку сімейних аграрних господарств дало впровадження після 1907 року Столипінської аграрної реформи. Було створено умови для виходу селян з общини й утворення хутірського, відрубного господарства, виділено значний земельний масив (понад 1,8 млн. десятин) для продажу [3]. 9 листопада 1906 року цар підписав підготовлений Столипіним указ, за яким кожен домохазяїн, що володів землею на общинному праві, міг в будь-який час зажадати закріплення за собою в особисту власність належної йому частини землі. Домохазяїн, котрий закріпив у приватну власність землю, мав право вимагати від сільської громади звести її в одну ділянку — «відруб», а якщо селянин переносив на неї хату й переселявся туди, то така ділянка називалася «хутором» [9].

З початком НЕПу сімейні селянські господарства починали відроджуватися. Намітився природний шлях аграрного розвитку, селянство одержало

свободу господарювання, було дозволено товарно-ринкові відносини. В Україні переважала надільна подвірна форма господарства з середньою забезпеченістю дві–три десятини на члена сім'ї. Особливість тогочасної організації сільського життя полягала в тому, що в 1922 році паралельно з сільрадами було засновано земельні громади. Це були земельно-господарські об'єднання усіх селянських господарств. Земельна громада являла собою сукупність дворів, які мали відокремлене від інших користування орною землею, вела спільні господарські справи, що і розвивало селянську ініціативу в умовах дійсної демократії. Такою організацією утверджувався національний спосіб сільського життя, що складався протягом багатьох поколінь українського селянства і характеризувався тісними зв'язками і згуртованістю односельців [2].

З-поміж них виділялися економічно міцні селянські господарства, названі пізніше куркульськими. Вони стали в аграрному підприємстві економічними лідерами. Будучи людьми сильної волі, розкріпаченими, добрими організаторами з нестандартним мисленням, ці селяни показували приклад у використанні новітніх агротехнічних прийомів, освоєнні нових продуктів і ринків. Однак найголовнішим чинником економічного зростання їхніх господарств була щоденна виснажлива праця. Потом і кров'ю утверджувалися на ринку ці господарства, за своєю природою вони не вважалися приватними (земля була націоналізована і стала державною власністю). Проте їх розвиток суперечив існуючій марксистській економічній доктрині, яка гласила: приватні аграрні господарства апіорі менш ефективні, ніж державні. Звідси — репресії спочатку куркульських, а потім і середняцьких селянських господарств з відомими нам з історії колективізацією та голодоморами. Згодом, у роки радянської влади, сімейні селянські господарства були представлені лише однією дуже специфічною формою організації виробництва — особистими підсобними господарствами (ОПГ).

ОПГ виникли у зв'язку з колективізацією та іншими перетвореннями в сільському господарстві, історично утворилися як присадибні господарства колгоспників. Колективізація передбачала усупільнення польових земельних ділянок, а невеличкі присадибні ділянки залишалися в користуванні колгоспників. Причиною виникнення ОПГ був недостатній рівень розвитку усупільненого господарства, передусім його слабка матеріально-технічна база. Громадські господарства не могли у достатній кількості забезпечити населення продуктами харчування. Тому для компенсації потреб, насамперед сільського населення, було дозволено вести присадибне господарство. Під особистим підсобним господарством того часу слід розуміти залежну від громадських господарств форму виробництва, засновану на державній власності на землю й особистій власності на дрібні засоби виробництва та вироблений продукт. Підсобними вони називалися тому, що визначально мусили бути вторинними, підсобними до громадських господарств за обсягами виробленої продукції і доходами селянської сім'ї. Особисте підсобне господарство як таке не існувало в жодній країні наявних до цього суспільно-економічних формацій [3].

Особисте підсобне господарство розвивалося етапами. Кожне з них мало свої характерні закономірності. На першому етапі (від колективізації до початку 70-х років) рівень розвитку адміністративної аграрної економіки був невисоким, тому ОПГ у загальному обсязі виробленої продукції займало значну питому вагу, йому належала вирішальна роль у забезпеченні продуктами та допоміжна — у постачанні сировини для промисловості.

На другому етапі (1970–1985 рр.) ОПГ мало допоміжне значення не лише у виробництві промислової сировини, а й у випуску продовольчої продукції. Відбувався специфічний розподіл праці між особистими та громадськими господарствами. ОПГ все більше переходило на виготовлення тієї сільськогосподарської продукції, яка вироблялася з великими затратами праці і високою собівартістю в громадських господарствах.

Якщо на першому етапі (1940 р.) особисте підсобне господарство давало понад половину доходів колгоспної сім'ї, то на другому (1980 р.) основним джерелом доходів стали громадські господарства [3]. Статистика адміністративно-командної економіки засвідчує, що власники ОПГ у 80-х роках ХХ ст. лише четверту частину доходів отримували з цього господарства, решту в структурі доходів становили доходи від громадського господарства [5].

Наприкінці 70-х — початку 80-х років у розвитку аграрного сектора економіки спостерігалися зміни. Посилилися процеси міжгосподарської кооперації й агропромислової інтеграції, які вплинули і на ОПГ. Вони набули нових, нехарактерних для них рис:

по-перше, поглибився розподіл праці між громадськими й особистими підсобними господарствами;

по-друге, робилися спроби зінтегрувати громадські та особисті підсобні господарства на основі договірних, виробничо-господарських зв'язків, з'явилися різні форми сімейного підряду. Внаслідок цього створилися можливості переорієнтації з простого на розширений тип відтворення;

по-третє, отримали поширення й активно підтримувалися державними інститутами влади кооперативні зв'язки між самими власниками ОПГ.

Крах адміністративно-командної системи дав потужний імпульс приватній ініціативі. Розпочався новий етап ОПГ, який закінчився в перші роки ХХІ ст. Їх власники були позбавлені партійного й адміністративно-господарського тиску, почали збільшувати обсяги виробництва. Таке збільшення здійснювалося не за рахунок інтенсивних факторів, а внаслідок приєднання до них земельних пайових часток колишніх колективних і державних сільськогосподарських підприємств [3].

Основою всіх змін в економіці та сільському господарстві того часу були земельні реформи, які розпочалися ще в часи Радянського Союзу і були обумовлені самим ходом розвитку суспільства. Проблема реформування сільського господарства стала ключовою. Без цього неможливо було відродити село і підняти його до рівня розвинутих країн, адже село почало деградувати з насильно запровадженою більшовиками колгоспною системою. Земельна ре-

форма потрібна була для того, щоб відійти від неефективної колгоспної системи й створити ринок і конкуренцію, бо лише вони можуть задовольнити найдоцільніше застосування всіх ресурсів, використати потенційні можливості України, забезпечити продуктами харчування не лише свою країну, а й вийти на світовий ринок.

Першим законодавчим актом в Україні, який проголосив курс земельних реформ, була Постанова Верховної Ради Української РСР від 18 грудня 1990 року «Про земельну реформу». У постанові зазначалося, що одним з головних завдань цієї реформи є перерозподіл земель з одночасним наданням їх у довічне успадковане володіння громадянами. Тут ще не говорилося про приватну власність: все-таки існував Союз, у Верховній Раді Української РСР домінували комуністи — одвічні вороги приватного способу господарювання. Однак вислів «успадковане довічне володіння» якраз і є необхідною ознакою саме приватної власності. Право приватної власності на землю в законодавчих актах України вперше було визначено у статті 4 Закону «Про селянське (фермерське) господарство». Саме формулювання пункту 2 статті 4 було прийняте Верховною Радою України в редакції народного депутата України Дмитра Чобота, сталося це 20 грудня 1991 року. А вже через місяць — 30 січня 1992 року Верховна Рада прийняла Закон «Про форми власності на землю», у статті 2 якого говориться, що «власність на землю в Україні має такі форми: державна, колективна, приватна. Всі форми власності є рівноправними». Отже, з прийняттям Законів України «Про селянське (фермерське) господарство» та «Про форми власності на землю» було остаточно визначено приватну власність на землю, що стало знаменною подією, яка відкрила дорогу земельним реформам в Україні.

Незважаючи на проголошений курс, реформи в Україні лише імітувалися. У повній мірі це стосується і земельної реформи. Не було чіткості, ясності і, нарешті, — волі до реформ самого керівництва. І тільки 10 листопада 1994 року Указом Президента України «Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва» було визначено, що «приватизація земель, які перебувають у користуванні сільськогосподарських підприємств і організацій, є невідкладним, першочерговим заходом у здійсненні земельної реформи в Україні». Саме приватизація землі повинна посилити стимулювання праці, сприяти поліпшенню виробничої дисципліни, підвищенню загального рівня культури сільського господарства та забезпечити на цій основі збільшення виробництва сільськогосподарської продукції, вплинути на покращення її якості та конкурентоздатності. Указом було передбачено видачу сертифікату на право приватної власності на земельну частку (пай) із зазначенням у ньому розміру частки (паю) в умовних кадастрових гектарах, а також у вартісному виразі. Без перебільшення можна стверджувати, що цей Указ відкрив шлях для реальної земельної реформи в Україні.

На практиці суть земельної реформи зводилася до простої мети — зробити із селянина власника землі. Виходячи з цього, Верховна Рада України ви-

рішила землю розподілити між тими, хто на ній працює, а також тими, хто обслуговує трудівників села і живе на селі [7]. Почав формуватися приватний сектор АПК, і розпочався це з особистих підсобних господарств. Перехід від колективних господарств до дрібніших відбувався шляхом значних змін у просторовій структурі сільськогосподарської території: подібнення сформованих протягом десятиріч полів сівозмін на земельні частки розміром від одного до трьох гектарів; хаотичний перерозподіл земель між землекористувачами та власниками землі тощо [4].

Перед ОПГ постали зовсім інші вимоги. І перша з них — збільшення товарності виробленої продукції. Таким чином, черговий етап розвитку ОПГ закінчився у 2003 році. Відтоді офіційна вітчизняна статистика перестала вести облік ОПГ і перевела їх до категорії особистих селянських господарств. Проте підсобними господарствами, які згідно з чинним законодавством не увійшли до складу особистих селянських господарств, є дачно-городні земельні ділянки міських жителів [3].

В умовах перехідної економіки розвиток особистих господарств набув нових рис. Вони значно збільшили свої розміри. Якщо в недалекому минулому це були господарства переважно присадибного типу, то в перехідний період їхні земельні ділянки, як правило, розміщувалися в різних місцях присільської території. Унаслідок економічної кризи основна частина сільських жителів втратила робочі місця на несільськогосподарських підприємствах. Тому особисте господарство стало основою добробуту більшості сільських сімей. У результаті фактичного руйнування матеріально-технічної бази суспільних господарств значно знизився рівень механізації виробничих процесів і в особистих господарствах. Нарешті було остаточно розірвано економічні зв'язки із суспільними господарствами та споживчою кооперацією з реалізації виробленої продукції. Як наслідок, особисті господарства ґрунтуються на патріархальному способі виробництва, характерному для селянських господарств на початку століття [1].

Економічна сталість особистих сільськогосподарських господарств визначалася тим, що завдяки різниці в спеціалізації виробництва вони не конкурують з великими сільськогосподарськими підприємствами [6].

Сучасні ж сімейні селянські господарства — це одна з багатьох форм господарювання на селі. Вони стали домінуючими з валового виробництва сільськогосподарської продукції, кількості зайнятих не лише в умовах перехідного періоду. Їх значення, зважаючи на специфіку українського аграрного бізнесу, збережеться ще тривалий період. Для власників селянських господарств робота дуже часто є основним джерелом не тільки натуральних, а й грошових доходів. Вони змушені реалізовувати продукцію на ринку внаслідок значних розмірів господарств (до 2 га землі), відсутності інших джерел доходів для придбання непродовольчих і побутових товарів, необхідного дрібного реманенту і т. п. Ці доходи не мають поділу між членами сім'ї, а осідають в загальному сімейному бюджеті й застосовуються для купівлі товарів як індивідуального

(одяг, взуття), так і загального призначення. Тобто, бюджет, сформований за рахунок доходів від селянського господарства, використовується насамперед для підтримання життєзабезпечення сім'ї та є пріоритетним стосовно інших цілей (економічних, політичних тощо) [3].

Нині особисті господарства населення є важливою формою господарювання на селі, яка забезпечує основне виробництво і реалізацію продукції. Вони, породжені колгоспно-радгоспною системою, відрізняються від селянських господарств доколгоспного періоду розмірами та значенням для економіки сільської сім'ї. З економічної точки зору наявність у країні особистих сільських господарств населення свідчить про невисокий рівень її економічного розвитку, про значні диспропорції в народному господарстві. В основі життєдіяльності особистих господарств населення лежить матеріальний інтерес селянської сім'ї — повноправного власника виробленої продукції. Їх виробнича інтеграція із суспільними господарствами приносить економічні вигоди як першим, так і другим.

Окреслюючи перспективи розвитку особистих господарств населення, слід визнати, що їх не можна вважати прогресивною формою господарювання в сільському господарстві. Їхні розміри надто малі, аби реалізувати досягнення науково-технічного прогресу. Вони не потребують високої кваліфікації працівників, витрати на підвищення рівня освіти в них не окупуваються [1].

1. Березівський П. С. Господарства населення Львівщини як організаційна форма господарювання / Березівський П. С. // Економіка АПК. — 2002. — №11. 2. Дієсперов В. С. Історична доля українського селянства / Дієсперов В. С. // Економіка АПК. — 2009. — №12. 3. Майовець Є. Аграрне підприємництво в Україні: моногр. — Львів: Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2006. — 428 с. 4. Мостовий Г. І. Агробізнес: державне регулювання: моногр. — Х.: Основа, 2002. — 300 с. 5. Народное хозяйство СССР в 1984 году. — М.: Финансы и статистика, 1985. 6. Свиноус І. В. Розвиток селянських господарств в умовах перехідної економіки / Свиноус І. В. // Економіка АПК. — 2003. — №6. 7. Чобіт Дмитро. Село на переломі. / Дмитро Чобіт — Броди: Просвіта, 1997. — 40 с. 8. Шульський М. Г. Особисті господарства населення: стан, можливості і перспективи: моногр. — Львів, 2003. 9. <http://www.grinchuk.lviv.ua> [Електронний ресурс] Б-ка Гринчука. 10. <http://uk.wikipedia.org> [Електронний ресурс].

ИСТОРИЧЕСКИЕ ТРАНСФОРМАЦИИ ХОЗЯЙСТВ НАСЕЛЕНИЯ

Сделан исторический обзор развития хозяйств населения как одной из форм улучшения жизни на селе. Проанализировано этапы функционирования и показано влияние государства на их развитие.

HISTORICAL TRANSFORMATION OF FARMS

Historical development of family rural farm as the one of the forms which makes better live in the village is described in the article. The stages of theirs functioning are analysed and states influence on theirs evolution are shown.

Стаття надійшла 06.11.2011

УДК 330.837

*А. М. Штангрет**Українська академія друкарства***ФОРМУВАННЯ
ПОСТІНДУСТРІАЛЬНОГО СУСПІЛЬСТВА
ЯК ПЕРЕДУМОВА РОЗВИТКУ ЕКОНОМІКИ ЗНАНЬ**

Обґрунтовано відмінні характеристики постіндустріального суспільства та визначено передумови розвитку й ознаки економіки знань.

Постіндустріальне суспільство, економіка знань, інформація, знання

В еволюції людського суспільства існувало кілька ключових етапів, які були спричинені технологічним поступом, але останні роки ознаменувалися виникненням нового поняття — «економіка знань». Сьогодні економіка знань стала своєрідним індикатором глобального розвитку, адже головним чинником економічного зростання у розвинених країнах виступає не матеріальна, а інтелектуальна складова — знання людини, що, у кінцевому підсумку, спричиняють підвищення продуктивності праці й ефективності виробництва, збільшення суспільного продукту. Водночас разом із швидким економічним зростанням країн, яким притаманні ознаки економіки знань, спостерігається збільшення розриву між ними та біднішими країнами, які все у більшій мірі мають сировинну спеціалізацію, що загрожує їх економічній, а в подальшому і національній безпеці.

Дослідження проблем розвитку людського суспільства, у т.ч. і стосовно розвитку економіки знань, знайшли своє відображення в працях вітчизняних і закордонних авторів О. Антипіна, І. Астахової, Р. Арона, С. Архієреєвої, Д. Белла, А. Варшавського, Ю. Васильчука, Е. Вільховченко, А. Гальчинського, В. Гейця, Дж. Гелбрейта, Г. Григоряна, П. Друкера, Г. Задорожного, В. Іноземцева, Р. Інглегарта, М. Кіма, С. Крука, С. Леша, Е. Масуда, М. Мелоуна, В. Росту, Т. Сакаїя, В. Семиноженка, В. Стьопіна, Е. Тоффлера, Л. Федулової, Ф. Фукуями, А. Чухно та інших.

Метою нашої статті є характеристика еволюції людського суспільства, визначення ключових етапів та передумов розвитку економіки знань.

Тривалий процес розвитку людського суспільства безпосередньо пов'язаний з удосконаленням засобів праці та забезпечення прийняттого рівня добробуту і безпеки кожного окремого індивідуума. Досягнення зазначених цілей ставало можливим через суттєві зміни, які набували характеру технологічних революцій [1–4; 6, 7]:

— *аграрна* (тривала до середини XVIII ст.) — забезпечила перехід від варварства до цивілізації. Завдяки їй у сільському господарстві й ремісництві почали широко використовуватися виготовлені людиною знаряддя праці, що